

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОЗНАКАМИ ГІПЕРАКТИВНОСТІ

FEATURES OF COGNITIVE PROCESSES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH HYPERACTIVITY

Стаття присвячена суспільно значущій і найважливішій у сфері охорони психічного здоров'я дітей і підлітків проблемі – гіперактивності дітей, зокрема питанню особливостей пізнавальних процесів молодших школярів з ознаками гіперактивності. Проведено теоретичний аналіз різних аспектів проблеми гіперактивності в наукових психолого-педагогічних дослідженнях. Гіперактивність розглядається як комплексне порушення поведінки й пізнавальних процесів, що проявляється невластивими для нормальної дитини неуважністю, відволіканням, імпульсивністю, підвищеною руховою активністю. Зазначено загальні спільні характеристики гіперактивних дітей: порушення емоційної сфери та, як результат, неконтрольовані емоційні реакції, складнощі зі зміною діяльності, проблеми із самоконтролем, неможливість цілеспрямовано працювати, заниження самооцінки, опозиційна поведінка. Відмічається, що для молодших школярів із гіперактивністю характерний знижений рівень пізнавальних процесів. Вони мають труднощі в адаптації до умов навчальної діяльності та взаємодії з однолітками й дорослими. Висвітлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення ознак гіперактивності серед молодших школярів, аналіз рівня їхньої навчальної успішності та особливостей пізнавальних процесів порівняно з учнями з нормою розвитку. За результатами анкетування батьків і вчителів виявлено ознаки гіперактивності в п'ятій частині вибірки молодших школярів. У значній кількості опитаних гіперактивних молодших школярів спостерігаються знижені показники продуктивності, стійкості й обсягу уваги, наочно-дієвого мислення; виражені ознаки несформованості сфери довільності та труднощі в засвоєнні навчальних дій. Аналіз рівнів навчальної діяльності молодших школярів з ознаками гіперактивності (порівняно з нормою розвитку) показав, що вони мають труднощі в засвоєнні шкільної програми.

Ключові слова: гіперактивність, молодші школярі, навчальна успішність, пізнавальні процеси, увага, пам'ять, мислення, самоконтроль.

The article is devoted to the socially significant and most important problem in the field of mental health of children and adolescents – children's hyperactivity. In particular, it is the issue on the features of cognitive processes of primary school students with hyperactivity. A theoretical analysis of various aspects of the problem of hyperactivity in scientific psychological and pedagogical researches is done. Hyperactivity is considered as a complex disorder of behavior and cognitive processes, which is manifested by uncharacteristic of a normal child inattention, distraction, impulsivity, increased motor activity. The general common characteristics of hyperactive children are indicated: emotional disturbances and, as a result, uncontrolled emotional reactions, difficulties with changing activities, problems with self-control, inability to work purposefully, underestimation of self-esteem, oppositional behavior. It is noted that for primary school students with hyperactivity a reduced level of cognitive processes is characterized. They have difficulties for adapting to learning conditions and interacting with peers and adults. The results of an empirical study aimed at identifying signs of hyperactivity among primary school students, analysis of the level of their academic achievements and features of cognitive processes in comparison with students with normal development are highlighted. The questionnaire results of parents and teachers revealed signs of hyperactivity in the fifth part of the sample of primary school students. A significant number of surveyed hyperactive primary school students has reduced activities, stability and attention, visually effective thinking; expressed signs of unformed sphere of arbitrariness and difficulties in mastering educational activities. The analysis of levels of educational activity of primary school students with hyperactivity (in comparison with the development norm) has showed that they have difficulties in mastering the school subjects.

Key words: hyperactivity, primary school students, academic achievements, cognitive processes, attention, memory, thinking, self-control.

УДК 159.922.7-057.874
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.21>

Сергєєва І.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Куліш В.О.

студентка I курсу магістратури
спеціальності «Психологія»
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Останніми роками проблема гіперактивності дітей стала суспільно значущою. У 2004 р. Всесвітня асоціація дитячої, підліткової психіатрії та суміжних професій (IASAPAP) визнала гіперактивний розлад з дефіцитом уваги проблемою № 1 у сфері охорони психічного здоров'я дітей і підлітків [10, с. 5]. До цієї групи потрапляє вже близько 20–30% учнів початкових класів. І кількість таких дітей, на жаль, постійно зростає [4]. Такі діти є в кожній без винятку класній кімнаті [10, с. 4].

Фахівці наголошують на необхідності усвідомлення соціального значення цієї проблеми. В умовах надшвидких змін у соціумі й освіті діти з ознаками гіперактивності мають значні труднощі в процесі адаптації до умов навчання, у засвоєнні шкільної програми, у соціалізації. Так, за статистикою, близько 40% таких дітей відчувають труднощі під час навчання [11, с. 5].

Дитина, для якої характерна надмірна розгальмованість, рухливість, має труднощі

в концентрації уваги, практично приречена на неуспішність у навчанні, конфлікти з учителями та однолітками. Саме в умовах тривалої й систематичної діяльності гіперактивність заявляє про себе дуже переконливо [3; 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми гіперактивності розглядалися в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів. Так, дослідженню причин гіперактивної поведінки присвятили роботи І.П. Брязгунов, Є.В. Касатикова, А.Д. Кошелева, Л.С. Алексеева. Прояви неухвальної, імпульсивності як провідних ознак, що призводять до формування девіантних форм поведінки, вивчали В.Т. Кондрашенко, М.С. Єгорова, В.В. Ковальов, І.А. Горькова, Є.Л. Григоренко, А.І. Захаров. Проблемою шкільної дезадаптації й неуспішності як наслідком гіперактивності займалися Н.Н. Заваденко, Т.Ю. Успенська, В.Р. Кучма, А.Р. Платонова та інші. Я.А. Захаренко, Н.А. Зобенько, В.О. Лагун, І.В. Сухіна, О.Г. Ферт присвятили праці розробленню методів організації психолого-педагогічного супроводу дітей з ознаками гіперактивності.

Однак сьогодні недостатньо вивчені особливості пізнавальних процесів молодших школярів з ознаками гіперактивності.

Постановка завдання. Дослідження спрямоване на виявлення ознак гіперактивності серед молодших школярів, аналіз рівня їхньої навчальної успішності й особливостей пізнавальних процесів порівняно з учнями з нормою розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку науки проблема дитячої гіперактивності досліджується в трьох напрямках: медичному, психологічному та педагогічному.

У дослідженнях вітчизняних психологів існує різний підхід до трактування поняття «гіперактивність». Одні дослідники стверджують, що гіперактивність розуміється як стан, за якого активність і збудливість дитини перевищують норму. Але існує точка зору, що така поведінка в дитячому віці є психічним розладом [5; 8].

Гіперактивність ми будемо розглядати як комплексне порушення поведінки й пізнавальних процесів, що проявляється невласливими для нормальної дитини неухвальною, відволіканням, імпульсивністю, підвищеною руховою активністю [2, с. 4; 5 с. 135].

Дослідники виділяють такі загальні спільні характеристики гіперактивних дітей: порушення емоційної сфери та, як результат, неконтрольовані емоційні реакції, складнощі зі зміною діяльності, проблеми із самоконтролем, неможливість цілеспрямовано працювати, заниження самооцінки, опозиційна поведінка [10, с. 7].

Відставання біологічного дозрівання центральної нервової системи і, як наслідок,

вищих мозкових функцій (переважно регулятивного компоненту) не дає можливості гіперактивній дитині адаптуватися до нових умов існування й нормально переносити інтелектуальні навантаження [1; 9].

Дослідження різних авторів дають змогу охарактеризувати особливості когнітивної сфери молодших школярів з ознаками гіперактивності.

Для гіперактивних школярів властивий знижений рівень пізнавальних процесів, що виражається в проблемах зі стійкістю, концентрацією та обсягом уваги, інтелектуальна діяльність циклічна, характерні часті відволікання. Продуктивна робота не перевищує 5–15 хв., після чого діти стають неухвальною й утрачають зосередженість; протягом 3–7 хв. мозок відпочиває та накопичує енергію для наступного робочого циклу [5; 7].

На момент вступу до школи в молодших школярів виникають труднощі в засвоєнні навчальних дій, для них характерні низькі показники успішності. Діти із цією ознакою потребують додаткової уваги з боку вчителя, мають труднощі в контролі власних дій, що зумовлено імпульсивністю. Імпульсивність гіперактивних дітей проявляється в тому, що вони не можуть дочекатися своєї черги, відповідають на запитання, не дослухавши його до кінця, часто втручаються в бесіди та ігри інших. Унаслідок своєї імпульсивності, яка проявляється не тільки в поведінці, а й у непослідовності й хаотичності їхніх думок, діти спочатку діють, а потім уже думають, тому вони ніколи не можуть спрогнозувати власну поведінку, подумати про наслідки [3; 9; 10].

Гіперактивні діти мають підвищену потребу в русі. Постійні вимоги педагогів і необхідність дотримання дисципліни викликають у гіперактивних школярів зростання мускульного напруження, погіршення уваги, зниження працездатності, діти швидко стомлюються. Діяльність гіперактивних дітей нецілеспрямована, невмотивована, не залежить від ситуації: вони рухливі завжди, хоча наприкінці дня внаслідок загальної втоми гіперактивність проявляється в істериках, нападах роздратованості, плаксивості. Така дитина весь час поспішає, береться виконувати завдання, не дослухавши інструкцію, а потім багато разів перепитує, робить помилки. Емоційна розрядка, яка проявляється після цього, є захисною фізіологічною реакцією організму на надмірне напруження та проявляється в неконтрольованому рухливому занепокоєнні [2; 7; 9].

Порушення поведінки гіперактивних дітей не лише впливають на шкільну успішність, а й значною мірою визначають характер їхніх взаємин з оточуючими людьми. Однією з характерних особливостей таких дітей є порушення соціальної адаптації. Афективна напруженість, значна амплітуда емоційних переживань, труднощі, що

виникають у спілкуванні з однолітками й дорослими, призводять до того, що в дитини легко закріплюється негативна самооцінка, ворожість до оточуючих, виникають неврозподібні й психопатичні розлади. У більшості випадків гіперактивні діти відчувають проблеми в спілкуванні: вони не можуть довго грати з однолітками, встановлювати й підтримувати дружні взаємини. Серед дітей вони є джерелом постійних конфліктів і швидко стають знедоленими. У сім'ї ці діти зазвичай страждають від постійних порівнянь з братами і сестрами, поведінка та навчання яких ставиться їм у приклад. Вони недисципліновані, неслухняні, не реагують на зауваження, що драгує батьків, змушених удаватися до частих, але не результативних покарань. Більшості таких дітей властива низька самооцінка. У них нерідко відзначаються деструктивна поведінка, агресивність, упертість, брехливість, схильність до крадіжок та інших форм асоціальної поведінки [1; 5; 6; 11].

Зазначені труднощі в навчанні й поведінці гіперактивних дітей найчастіше проявляються саме в школі та виявляються вчителями початкової школи.

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл № 13, 14, 15, 18 м. Білозерське Донецької області. У ньому брали участь 142 учні перших класів віком від 6 до 7 років, 5 учителів початкових класів, 130 батьків учнів.

Ми використовували комплекс емпіричних методів: бесіду; анкетування батьків і вчителів; психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення особливостей уваги, наочно-дієвого мислення, пам'яті та довільності поведінки.

З метою виявлення ознак гіперактивності серед вибірки ми застосували рекомендований у літературі метод анкетування батьків і вчителів, який розроблений І.П. Брязгуновим і Є.В. Касатиковою [2].

За результатами дослідження на основі паралельного аналізу даних анкетування виявлено дотримання принципу єдності думок батьків і вчителів, що дає нам змогу припустити наявність ознак гіперактивності у 21% молодших школярів нашої вибірки. Для них характерні такі особливості поведінки: демонстративність, збудливість, імпульсивність, нетерплячість, труднощі в адаптації. Діти з ознаками гіперактивності часто не можуть розглянути потенційно негативні, шкідливі або руйнівні наслідки, які можуть бути пов'язані з певними ситуаціями або їхніми вчинками.

Перейдемо до аналізу й порівняння показників пізнавальних процесів двох груп дітей – з нормою розвитку та ознаками гіперактивності.

Для діагностики показників стійкості й продуктивності уваги ми застосували методику «Знайди та викресли» (Н.Н. Марцинковська).

Серед молодших школярів у більшості дітей (56%) виявлено середній рівень стійкості уваги. Низький рівень стійкості уваги зустрічається в половини (50%) досліджуваних дітей з ознаками гіперактивності, а серед дітей з нормою розвитку – лише в 10%. Це означає, що дітям з ознаками гіперактивності важко тривалий час зосереджуватися на об'єкті або виді діяльності, що перешкоджає можливості повноцінно відкривати в об'єктах усе нові й нові сторони, проникати в їх сутність.

Аналіз результатів емпіричного дослідження свідчить, що існують значні відмінності показників продуктивності уваги молодших школярів з нормою розвитку та гіперактивністю. Дуже показово, що серед гіперактивних школярів не зустрічається високий рівень продуктивності, але досить виражений середній рівень (40%) і низький рівень (50%).

Низька продуктивність уваги зумовлена зниженим рівнем довільності поведінки. Як зазначають учителі, які брали участь у дослідженні, діти з низьким рівнем продуктивності уваги під час виконання завдань допускають велику кількість помилок, не вміють виокремлювати головні та другорядні ознаки предметів і явищ, мають низьку здатність до систематизації нового навчального матеріалу, схильні до швидкого стомлювання.

Для діагностики обсягу уваги нами обрано методику «Запам'ятай і розстав крапки» (Р.С. Немов). Загалом для молодших школярів з вибірки властивий середній рівень обсягу уваги (55%). Високий рівень властивий лише 7% дітей. Такі діти здатні тримати в полі зору більшу кількість об'єктів, швидше опрацювати матеріал.

Дуже показово, що низький рівень обсягу уваги частіше зустрічається серед молодших школярів з ознаками гіперактивності (30%). Ці діти сприймають меншу кількість навчального матеріалу, мають труднощі в диференціації нових знань і вмінь, важко орієнтуються на зразок і допускають помилки під час перевірки.

Для дослідження навичок самоконтролю та вміння слідувати вказівкам дорослого ми застосували методику «Графічний диктант» (Д.Б. Ельконін). Виявлено, що для 42% дітей вибірки властивий середній рівень розвитку вказаних умінь і навичок. Цим дітям властиве швидке засвоєння мети діяльності, але вона зберігається лише до половини виконання завдання. Відволікання короткотривалі. Молодші школярі намагаються використовувати способи та засоби контролю, запропоновані дорослим.

Високий рівень розвитку властивий лише 20% молодших школярів з нормою розвитку, тоді як серед гіперактивних дітей цей показник узагалі не виражений. Дуже показово, що

Таблиця 1

Показники розвитку наочно-дієвого мислення серед молодших школярів, %

Рівень	Усього дітей	З нормою розвитку	З ознаками гіперактивності
Високий	21	24	10
Середній	56	58	46
Низький	13	10	27
Дуже низький	10	8	17

Таблиця 2

Показники розвитку пам'яті, активності уваги і стомлюваності серед молодших школярів, %

Рівень	Усього дітей	З нормою розвитку	З ознаками гіперактивності
Високий	20	21	13
Середній	54	58	40
Нижче середнього	18	14	34
Низький	8	7	13

Таблиця 3

Показники навчальної успішності молодших школярів, %

Рівень успішності	Норма розвитку	Ознаки гіперактивності
Має значні успіхи	25	5
Демонструє помітний прогрес	40	10
Досягає результату за допомогою вчителя	20	55
Ще потребує уваги й допомоги	15	30

низький рівень навичок самоконтролю зустрічається в 35% молодших школярів з ознаками гіперактивності, тоді як серед дітей з нормою цей показник становить лише 4%.

Для гіперактивних дітей характерне прийняття надшвидких необдуманих рішень, вони не дослуховують інструкцію до кінця, часто відволікаються, утрачають первинну мету завдання, ігнорують зауваження з боку дорослих, потребують додаткової допомоги та підтримки під час виконання завдань

Для діагностики наочно-дієвого мислення нами обрано методику «Обведи контур».

За результатами дослідження, для 56% дітей вибірки характерний середній рівень розвитку наочно-дієвого мислення. Діти розуміють початкову мету завдання, але діють хаотично, допускаючи помилки під час орієнтування на зразок.

Високий рівень наочно-дієвого мислення зустрічається у 24% молодших школярів з нормою розвитку, тоді як серед гіперактивних

дітей цей показник лише в 10% дітей. Взаємодія таких дітей з предметами має послідовний характер, вони чітко орієнтуються на зразок, уміють планувати власні дії відповідно до ситуації, можуть припиняти практичні спроби, якщо їхній результат не відповідає вимогам завдання, або, навпаки, змушувати себе довести до кінця, до отримання певного результату.

Дуже показово, що 27% молодших школярів з ознаками гіперактивності мають низький рівень розвитку наочно-дієвого мислення, а серед дітей з нормою цей показник становить тільки 10%. Для цих дітей характерні труднощі під час орієнтування на зразок, процес вирішення завдань має хаотичний характер, розпочату справу вони не доводять до кінця.

Також виявлено, що для 17% дітей з ознаками гіперактивності характерний дуже низький рівень розвитку наочно-дієвого мислення. Вони мають складності під час вирішення задач, не можуть діяти цілеспрямовано, свідомо керувати й контролювати свої дії, допускають велику кількість помилок під час орієнтування на зразок.

Для оцінювання стану пам'яті, стомлюваності, активності уваги нами обрано методику «Заучування 10 слів» (О.Р. Лурія).

54% молодших школярів вибірки властивий середній рівень розвитку пам'яті, стомлюваності й активності уваги. Для цих дітей характерний процес активної переробки, систематизації, узагальнення матеріалу з можливими помилками. Процес збереження завченого залежить від глибини розуміння.

Дуже показово, що серед молодших школярів вибірки низькі показники запам'ятовування зустрічаються в 34% дітей з ознаками гіперактивності, тоді як серед дітей з нормою розвитку цей показник значно нижчий – 14%. Для цих дітей характерний повільніший темп запам'ятовування матеріалу, недостатньо розвинені навички структуризації елементів. Під час процесу відтворення матеріалу спостерігаються пропуски, зміна послідовності. Процес забування швидкий. Відсутнє вміння користуватися розумовими процесами як засобом логічного, осмисленого й тому найбільш успішного запам'ятовування.

За допомогою методу аналізу документів ми проаналізували дані про рівні навчальної успішності серед молодших школярів за чотирирічною системою. Так, значні успіхи мають 25% дітей з нормою розвитку, а серед молодших школярів з ознаками гіперактивності цей показник зустрічається лише в 6%. Помітний прогрес демонструє третина школярів вибірки, з них 40% – діти з нормою, 10% – гіперактивні. Дуже показово, що 55% дітей з ознаками гіперактивності досягають результатів за допомогою вчителя, а серед дітей з нормою розвитку цей показник – 20%. Додаткової уваги

потребують 29% молодших школярів з ознаками гіперактивності, а серед учнів з нормою розвитку цей показник становить 15%.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами емпіричного дослідження, показники розвитку пізнавальних процесів молодших школярів з нормою розвитку загалом перебувають на середньому рівні розвитку та відповідають віковим нормам. Дуже показово, що серед молодших школярів з ознаками гіперактивності спостерігається велика кількість дітей зі зниженими показниками продуктивності (50%), стійкості (50%) та обсягу уваги (30%). Зниженні показники уваги впливають на загальний рівень їхньої успішності, є перешкодою до повноцінного засвоєння навчального матеріалу. Діагностика навичок самоконтролю показала, що серед 34% таких дітей виражені ознаки несформованості сфери довільності та труднощі в засвоєнні навчальних дій, які зумовлені проявами імпульсивності в поведінці. Знижені показники наочно-дієвого мислення виявлені також серед 34% дітей з ознаками гіперактивності, є перешкодою для формування довірливої поведінки, засвоєння навичок письма. Також виявлено, що серед дітей з нормою розвитку та гіперактивності не існує значних відмінностей у розвитку пам'яті, показники якої перебувають на середньому рівні й відповідають віковим нормам.

Аналіз рівнів навчальної діяльності показав, що серед молодших школярів з ознаками гіперактивності лише 6% мають значні успіхи в навчанні, що зумовлено, на нашу думку, зниженим рівнем розвитку пізнавальних процесів і неспроможністю тривалий час зосереджувати увагу. Дуже показово, що 55% молодших дітей з указаними ознаками потребують додаткової допомоги з боку вчителя, тоді як для дітей з нормою розвитку цей показник становить 20%.

Однак, як стверджують фахівці, гіперактивні діти мають великий обсяг компенсаторних функцій, тому за належної уваги й кваліфікованого супроводу можуть навчатися більш результативно та покращити стосунки з оточуючими.

З огляду на все вищевикладене, перспективи подальшого дослідження цієї проблеми потребують, на наш погляд, більш детального вивчення особливостей емоційної, міжособистісної сфер гіперактивних молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляєва О.Е., Кирилова О.О. Гіперактивна дитина. Харків : Основа, 2018. 176 с.
2. Брызгунов І.П., Касатикова Є.В. Непоседливий ребенок, или всё о гиперактивных детях. Москва : Психотерапия, 2008. 208 с.
3. Гавришко С.Г. Ознаки та основні причини виникнення гіперактивності в учнів початкової школи. *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (16–17 травня 2019 р., м. Мукачєво). Мукачєво : МДУ, 2019. С. 75–77.
4. Гіперактивні діти. URL: <https://nau.org.ua/hiperaktyvni-dity/> (дата звернення: 20.09.2020).
5. Перепада О.М. Специфіка діагностичного процесу при гіперактивному розладу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2011. Вип. 38. С. 134–141.
6. Поліщук Ю.Б. Недифіцитарний підхід до описання психологічних особливостей гіперактивних дітей молодшого шкільного віку. *Вісник післядипломної освіти*. 2012. Вип. 6. С. 366–374.
7. Романчук О.І. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Львів : Свідчадо, 2015. 300 с.
8. Руденком М.М., Федоренко М.В. Діагностичні аспекти синдрому гіперактивності у дошкільників з затримкою психічного розвитку. *Актуальні проблеми корекційної освіти I* за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 5. С. 270–281.
9. Сухіна І.В. Гіперактивна дитина. Харків : Ранок, 2018. 40 с.
10. Ферт О.Г. Гіперактивна дитина в школі. Стратегії корекції поведінки та академічної успішності : методичні рекомендації. Львів : Видання навч.-метод. центру освіти, 2017. 27 с.
11. Шаюк А.В., Маркова Т. Дослідження емоційного стану дітей із СДУГ. *Психологічні дослідження* : наукові праці студентів соціально-психологічного факультету. Житомир, 2013. Вип. 5. С. 79–81.